

boekbespreking: grondbeginselen der sociologie

Nico Wilterdink

Ongemerkt is een boek opgeklimmen tot de positie van het meest gelezen sociologische werk in de Nederlandse taal: de inleiding Grondbeginselen der sociologie van H. de Jager en A.L. Mok, waarvan inmiddels alweer de zesde, wederom herziene, druk is verschenen. Voor jaarlijks duizenden studenten in de sociale wetenschappen en de sociale academies is dit boek de eerste en vaak enige kennismaking met de sociologie. Als er één geschrift aanspraak op kan maken "de sociologie" naar buiten toe te representeren, dan is het dit wel. Als zodanig is het een waardig opvolger van de inleiding Moderne Sociologie van J.A.A. van Doorn en C.J.Lammers, die ruim tien jaar geleden furore maakte.

Toch nemen beide geschriften een heel verschillende plaats in in het Nederlandse sociologenbestel. "Van Doorn en Lammers" was ook voor afgestudeerde sociologen een belangrijk werk; het bood een overkoepelende en daardoor houvast gevende theoretische systematiek, opgetrokken uit de onderdelen van Amerikaanse (dus geavanceerde) sociale psychologie, Mertoniaans functionalisme en enkele losse fragmenten Europees sociaal denken. Het was een beginselprogramma van de nieuwere, echt wetenschappelijke, tegenover de oudere, half-filosofische sociologie, en het werd onder oudere en nieuwere sociologen dan ook uitvoerig bediscussieerd. Het succes van het boek was hevig maar kortstondig: toen eenmaal de eenzijdigheden en zwakke plekken van het begrippenapparaat zelfs voor de auteurs duidelijk werden, stortte het hele terminologische bouwwerk voor ieders ogen in elkaar. Een herziene druk is, ondanks herhaalde aankondiging, nooit verschenen.

In al deze opzichten geldt voor Grondbeginselen der Sociologie van De Jager en Mok het tegendeel. Het is niet meer dan een inleiding en pretendeert ook niet meer. Het wil slechts een idee geven van in de sociologie gangbare opvattingen en begrippen, zonder een uitputtend overzicht te geven, maar zonder ook een duidelijke keuze te maken of verschillende opvattingen tot één coherent geheel samen te voegen. Daardoor heeft het boek iets van een substantie die eindeloos is in te deuken en uit te rekken zonder dat er iets wezenlijks aan verandert. Een nieuwe druk kan dan ook op soepele wijze aan de heersende sociologische modes worden aangepast, zoals in de laatste druk blijkt uit de toevoeging van een flinke portie marxisme.

Deze kameleontische kwaliteit maakt in hoge mate zowel het succes als de zwakte van het boek uit, - het ietwat vormeloze en standpuntloze betekent tegelijkertijd dat iedere socioloog er wel iets van zijn gading in kan vinden. Maar ondanks de grote bescheidenheid van de auteurs, hun keuze voor het niet laten prevaleren van een "eigen visie", bieden zij natuurlijk toch een eigen, Mokse en De Jagerse sociologie. In verschillende opzichten vind ik dat niet de allerbeste sociologie, zoals ik hieronder zal verduidelijken. Ik zal dat doen aan de hand van enige kenmerken van "de sociologie" die de argeloze lezer uit deze Grondbeginselen zou kunnen opmaken.

- In de sociologie staan verschillende overtuigingen naast en tegenover elkaar. Op zichzelf is het alleen maar toe te juichen dat Mok en De Jager iets van de theoretische verscheidenheid en verwarring in de huidige sociologie laten zien. Hierin onderscheidt hun inleiding zich gunstig van de meeste andere, die geneigd zijn het sociologenbedrijf voor te stellen als een soort Parsonsiaans sociaal systeem, harmonieus en coöperatief. Waar ik over val, is dat allerlei tegenstrijdige opvattingen in dit boek domweg naast elkaar gepresenteerd worden, als willekeurig te aanvaarden of te verwerpen zienswijzen, in de trant van: je kunt het zus zien, je kunt het ook zo zien. Een dergelijke presentatie is bevoor-delijk, vrees ik, voor een houding van onverschilligheid tegenover het waarheidsgehalte van sociologische ideeën, "omdat dat toch niet uit te maken is". Te weinig wordt er op gewezen dat het bestaan van tegenstrijdige opvattingen in een wetenschap niet iets is om blijmoedig te aanvaarden. Te weinig wordt het goede voorbeeld gegeven in het kritisch vergelijken van ideeën. Van echt eclecticisme -een zorgvuldige selectie en samenvoeging van ideeën uit verschillende theoretische richtingen- is bij Mok en De Jager eigenlijk nauwelijks sprake.

Ook de manier waarop de schrijvers verschillende perspectieven naast en tegenover elkaar plaatsen, is niet altijd even gelukkig. Zo beweren ze dat Elias' onderscheid tussen wij- en zij-perspectief (helaas het enige dat ze van Elias schijnen te hebben opgestoken, en zelfs dat is nog maar de vraag (1) parallel loopt met het verschil tussen een atomistische en een holistische sociologie (p. 13 e.v.). Deze identificatie wordt al tegengesproken door Elias' gebruik van de meervoudsvorm in beide gevallen.

Waar De Jager en Mok verschillende perspectieven met elkaar proberen te verzoenen, doen ze dat soms door ze eenvoudigweg in één formulering op te nemen. Duidelijk is dat in hun definitie van sociologie: "Sociologie is de wetenschap die zich bezighoudt met het analyseren, beschrijven en verklaren van het sociale handelen van met elkaar samenlevende mensen zoals dat plaatsvindt volgens min of meer vaste gedragspatronen,

van de betrekkelijk duurzame structuren waarbinnen dit sociale handelen zich afspeelt, en van de processen van ontstaan en verandering van de gedragspatronen en structuren" (p. 16). Dit is nu net niet de manier om een sociaal-nominalistische en een sociaal-realistisch perspectief met elkaar in overeenstemming te brengen: juist door "sociaal handelen" en "structuren" naast elkaar te plaatsen, wordt er gesuggereerd dat er buiten sociale handelingen nog zoiets als sociale structuren bestaan, in plaats van dat de laatste worden voorgesteld als abstracties van de eerste en de eerste als concretisering van de laatste.

-In de sociologie staat de onverzoenlijke tegenstelling tussen "materialisme" en "idealisme" centraal. Onder de verschillende behandelde opvattingen springt deze tegenstelling er in deze nieuwste druk uit -als vrucht van de jarenlange studentenoppositie, mijlpaal op de weg van praxis naar theorie! Afgezien van de vraag of de 19e eeuwse etiketten "idealisme" en "materialisme" nu wel de geschikste zijn (geen enkele socioloog noemt zich idealist, want geen enkele socioloog wil geïdentificeerd worden met Hegeliaanse filosofie); is het natuurlijk nuttig er op te wijzen dat sommige sociologen "waarden en normen" of "ideeën" benadrukken, terwijl andere vooral letten op "materiële omstandigheden" of "economische verhoudingen". Daaraan zou dan wel toegevoegd moeten worden dat dit verschil doorkruist wordt door andere verschillen in belangstelling, theoretisch perspectief en ideologische voorkeur. Bovendien was het aardig geweest als er op gewezen was dat het hele onderscheid tussen "onderbouw" en "bovenbouw" of tussen "structuur" en "cultuur" volgens sommige sociologen (mij bijv.) theoretisch niet houdbaar is: omdat er verschillende onderscheidingen in door elkaar lopen, omdat niemand er ooit in geslaagd is het ene te omschrijven zonder het andere mede te omvatten, omdat "materiële omstandigheden" en "ideeën" wel voor telkens één individu te onderscheiden zijn, maar niet voor een collectivum, waarin de verschillende individuen met hun ideeën elkaars "materiële omstandigheden" vormen, etc.. Dit soort eenvoudige overwegingen miste ik bij Mok en De Jager.

Z.O.Z.

Veel naar Marx verwijzende passages dragen duidelijk de sporen van toevoeging achteraf aan een al voltooide tekst. De schrijvers willen zich wel losmaken van de functionalistisch en (voor mijn part) "idealistisch" georiënteerde sociologie die zij jaren geleden volmondig beleden, maar ze slagen er niet helemaal in. Zo volgen ze hun verstandige aanbeveling om een maatschappij-analyse te beginnen bij economische processen, zelf niet op. Integendeel, hun schetsmatige (veel te schetsmatige) opsomming van 9 punten van veranderingen in Europa sinds het einde van de 18e eeuw (p. 44-48) begint uitgerekend met "secularisatie" en eindigt met "opkomst van het geldwezen" (merkwaardig overigens om die aan het eind van de 18e eeuw te situeren) en, tenslotte, "de industriële revolutie" (merkwaardig overigens om hier niet te spreken van "industrialisatie"). De volgende hoofdstukken van het derde deel, dat handelt over "speciale sociologieën", toont iets dergelijks: het deel begint met "godsdienst en maatschappelijk leven" en eindigt-afgezien van een slothoofdstuk over sociologie in de praktijk- met "arbeid, beroep en bedrijf". Gemiste kansen dus om te laten zien wat een "materialistische" (vooruit) analyse nu eigenlijk inhoudt.

-Sociologische theorie bestaat voor het grootste deel uit begripsomschrijvingen en begripsmatige onderscheidingen.

De meeste ruimte van het boek wordt in beslag genomen door uitweidingen over begrippen. Hoe nuttig het ook is dat elementaire sociologische begrippen als rol, sanctie, macht, etc., worden behandeld, ze zouden hun bruikbaarheid toch vooral in toepassingen moeten bewijzen. Ook Mok en De Jager lijden echter enigzins aan begrippenfetisjisme, die hoogst besmettelijke sociologenziekte. Diverse van hun onderscheidingen werken naar mijn idee eerder verwarrend dan verhelderend: bijvoorbeeld het onderscheid tussen "factor" en "variabele" (p. 27), tussen "urbanisatie" en "verstedelijking" (p. 46), tussen "sociale" en "persoonlijke" relaties (p. 87), tussen "prestige", "sociaal aanzien" en "achting" (p. 90), tussen "kinetische" en "dynamische" processen. Stuk voor stuk zowel aanvechtbare als overbodig aandoende onderscheidingen. Zouden er studenten zijn die dat nog allemaal uit hun hoofd moeten leren ook?

-De sociologie richt zich op "het sociale", een afgeperkte levenssfeer die met name verschilt van "het individuele".

Deze stelling is niet direkt in het boek te vinden -geen enkele socioloog beweert dat "individu" en "maatschappij" los van elkaar staan, en ook Mok en De Jager spreken van een "schijntegenstelling" tussen beide-, maar wel uit diverse passages op te maken. Het scheiden van het "individuele" en het "sociale" komt tot uitdrukking in het zonderlinge onderscheid tussen "persoonlijke" en "sociale" relaties, en ook in de opmerking dat achting "niet gebaseerd (is) op sociale maatstaven, doch op ethische" (p. 90). Wat zijn

ethische maatstaven als ze niet sociaal zijn? Goddelijke inblazingen?

"Veel van de menselijke gedragingen zijn gericht op, of houden rekening met ander mensen. Max Weber sprak daarom van sociaal handelen als 'handelen dat betrokken is op andere mensen', en daarnaast van niet-sociaal handelen waarbij de mens a) géén rekening houdt met andere mensen of b) alleen rekening houdt met dingen, b.v. een regenbui" (p. 81). Met deze passage -let op het curieuze onderscheid tussen a) en b)- opent deel 2 van deze inleiding. Ook als het zinvol zou zijn een analytisch onderscheid te maken tussen sociaal en niet-sociaal handelen, blijft de beginzin van dit citaat op z'n minst een vergaande understatement, die wederom het vermoeden doet rijzen dat Mok en De Jager "het sociale" als een afgeperkt terreintje zien. Juist in een inleiding zou benadrukt moeten worden, dat er vrijwel geen menselijke handeling valt aan te wijzen die volledig "niet-sociaal" is in Weberiaanse of andere zin (het opsteken van een paraplu als het regent is daarvan een ongelukkig voorbeeld. (2)

Verwarrend is, dat als vervolg op de geciteerde passage een onderscheid wordt gemaakt tussen "sociaal" en "cultureel" handelen -waarbij dat laatste omschreven wordt als handelen onder invloed van geïnternaliseerde normen e.d.-, terwijl in een eerder hoofdstuk "het sociale" juist vereenzelvigd is met gedrag dat door opvoeding is aangeleerd: "Door zich, zoals in het verleden gebeurde, af te vragen wat het gedrag bepaalde: óf de aanleg óf de opvoeding, werd een feit miskend dat mensen zowel een individuele als een sociale kant hebben" (p. 55-6). Hier komt een nog gruwelijker misvatting naar voren dan in het vorige citaat: mensen zouden meer "individu" zijn, naarmate zij dichter een pure aangeboren staat benaderen, en opvoeding zou aan dat individu zijn afbreuk doen. Als inleidingen in de sociologie ergens toe zouden moeten bijdragen, dan is het wel dit soort onzin de wereld uit te helpen, in plaats van het, bedoeld of onbedoeld, te versterken.

-De sociologie gaat voornamelijk over "de maatschappij" in het algemeen, en haar uitspraken zijn van onbepaalde reikwijdte. Dit kenmerk van de sociologie à la De Jager en Mok hangt samen met de nadruk op algemene begrippen. De schrijvers doen duidelijk hun best het betoog niet al te abstract te houden, door het steeds toe te lichten met concrete voorbeelden, voor een groot deel ontleend aan Nederlands sociologisch onderzoek. Dat is een van de aardige kanten van het boek. Helaas leiden de voorbeelden niet of nauwelijks tot een beter beeld van zeg de Nederlandse samenleving na 1945.

Nu hoeft dat ook niet perse. Waar ik echter bezwaren tegen heb, is tegen de sprong van algemeen begrip naar concreet

voorbeeld zonder aanduiding van de manier waarop dat voorbeeld past in een bepaalde samenleving die in een bepaalde ontwikkeling verkeert. De hele benadering is a-historisch: niet alleen wordt er nauwelijks systematisch aandacht geschonken aan historische ontwikkelingen, maar ook worden behandelde sociale verschijnselen zelden historisch geplaatst, al was het alleen maar door het aangeven van jaartallen of andere tijdsaanduidingen. Voorzover het boek ingaat op historische ontwikkelingen, geeft het de indruk van een ongedifferentieerd "vroeger", waarin alles anders (traditioneler, boarser, gemeinschaftlicher, etc.) was. Typerend is het zelfs voor sociologen buitengewoon frequente gebruik van woordjes als "vaak" en "kunnen", de bekende wetenschappelijke slag om de arm die van prijzenswaardige voorzichtigheid getuigt, maar die tevens het informatiegehalte van de uitspraken laag houdt en de gelegenheid biedt de vraag te ontwijken waar en wanneer de bewering opgaat (bijv.: "Het gevolg daarvan kan zijn dat dit een rem op culturele verandering kan betekenen" - p. 167).

Twee voorbeelden nog ter illustratie. In navolging van Kornhauser vergelijken Mok en De Jager twee visies, die van Mills en Riesman, op "de machtsstructuur" (p. 141-2), zonder erbij te zeggen dat het hierbij gaat om de Amerikaanse machtsstructuur omstreeks het midden van de 20e eeuw. Het tweede voorbeeld -het sterkste staaltje dat ik vond- is het beste als letterlijk citaat weer te geven (p. 204):

"In de loop der tijd ontwikkelen mensen steeds meer opvattingen -of herzien vroegere opvattingen- over hoe de maatschappij er uit zou behoren te zien. Het niet aan die opvattingen voldoen vormt de kern van de z.g. 'sociale problemen' waarvan er steeds meer als zodanig worden 'erkend': tussen 1840 en 1860 werden 22 sociale verschijnselen als ongewenst, onrechtvaardig, immoreel, etc., ervaren; dit aantal steeg in de periode 1890-1920 tot 26 en bedroeg omstreeks 1950 al 90!" (volgt een verwijzing naar de auteurs die deze geweldige ontdekking deden).

Hier geen voorbehouden als "vaak" of "kunnen". Hier is sprake van hard onderzoek!

Alles bij elkaar is het meest indrukwekkende aan dit boek ongetwijfeld het notenapparaat. In totaal telde ik 786 noten, maar het kunnen er best meer zijn. Bijna iedere Nederlandse socioloog van enige bekendheid wordt wel een keer of wat genoemd. Jammer dat die indrukwekkende belezenheid zo betrekkelijk weinig heeft opgeleverd. Misschien kan het boek een relativerende houding bevorderen. Misschien kunnen die dui-zenden studenten er uit leren dat sociologie een moeilijk vak is, dat de maatschappij ingewikkeld in elkaar zit en dat we daarom niet al te stellig mogen zijn in veel van onze

uitspraken en oordelen. Dat zou al heel wat zijn, maar het is niet genoeg. De eerste echte goede Nederlandse inleiding in de sociologie moet nog geschreven worden.

Noten:

- (1) De oplettende lezer zal kunnen merken, dat in dit stuk nogal wat stokpaardjes van Norbert Elias, en diens leerling Goudsblom, zijn verwerkt. Ik merkte het ook, achteraf. De beste weerlegging van de kritiek van "open deuren intrappen" tegenover Elias wordt geleverd door de ontelbare sociologen die onbedoeld laten zien, hoe benauwend dicht die deuren nog zijn.
- (2) Dit is een beroemd voorbeeld van Weber zelf uit Wirtschaft und Gesellschaft, dat door Mok en De Jager met instemming wordt aangehaald. Het is daarom een ongelukkig voorbeeld, omdat de parapludrager altijd wel rekening zal houden met de reacties van anderen: hij wil niet nat worden omdat hij er dan ontoonbaar uitziet, hij heeft niet zomaar een paraplu maar eentje waarmee hij voor de dag kan komen, enz.. Een Robinson Crusoe met een paraplu is niet goed voorstelbaar.